

ЎЗБЕК МАҚОМШУНОСЛИГИ ТАРИХИ ВА “МАҚОМ” ТЕРМИНИНИНГ ГЕНЕЗИСИ ҲАҚИДА

ОРИПОВ ЗОКИРЖОН

Филология фанлари номзоди, профессор, Ўзбекистон давлат консерваторияси

Аннотация. Мақолада ўзбек мақомшунослиги тарихи ҳамда “мақом” терминининг генезиси ҳақида фикр юритилади.

Таянч сўз ва иборалар: мақом, ўзбек мақоми тарихи ва назарияси, ўн икки мақом, шашмақом, мусиқашунослик, мақомшинослик, Ўзбекистон давлат консерваторияси.

Аннотация. Статья посвящена истории узбекского национального искусства маком и генезису термина «маком».

Опорные слова и выражения: маком, история и теория узбекского макома, двенадцать макомов, шашмаком, музыковедение, искусство макома, Государственная консерватория Узбекистана.

Abstract. This article is devoted to the history of Uzbek Makom and the genesis of the term “makom”.

Keywords and expressions: makom, history and theory of Uzbek makom, twelve makoms, shashmakom musicology, Uzbek makom, State Conservatory of Uzbekistan.

1972 йил Ф. М. Кароматов ташаббуси, ўша йиллардаги Тошкент давлат консерваторияси ректори Мухтор Ашрафий ва Ўзбекистон композиторлар союзи раиси А. Ҳ. Жабборовларнинг кўллаб-қувватлаши ҳамда бир қатор ўзбек зиёллари ҳаракатлари билан Тошкент давлат консерваторияси Илмий Кенгашининг апрель 1972 йил қарорига асосан, Шарқ мусиқаси кафедраси ташкил этилиши маънавий жасорат бўлди. Кафедра олдига қўйилган бош мақсад ўзбек мумтоз мусиқа ижрочилигини (ўзбек мусиқасиниг устувор асоси – шашмақом, хоразм мақомлари, Фарғона-Тошкент мақом йўллари, катта ашула ва бошқлар) оғзаки анъанадаги устозона мусиқа ижрочилигини амалий жиҳатдан ўрганиш ва ўргатиш бўлса, иккичидан, ўзбек мақомига бевосита алоқадор бўлган Шарқ халқлари ҳозирги замон мусиқа жараёнини, Шарқ мусиқашунослигини мустакил фан даражасига кўтарган отабоболаримизнинг араб, форс ва туркий тилларда яратган асарларини илмий таржи-ма ва таҳлил қилиб, юзага чиқариб, истеъфода эта оладиган мутахассислар тайёрлаш эди. Кафедрага ишлаш учун таникли танбурчи Рихси Ражабий, “Мақом” ансамбли мусиқа рҳбари бастакор ва созандо Фахриддин

Содиков, мақомшунос олим, санъатшунослик доктори Исҳоқ Ражабий каби мақом билимдонлари таклиф этилди. Аммо, кафедранинг номини “Мақом кафедраси” деб аташга илож йўқ эди, чунки Совет даврида баъзи билимдонлар “мақом – феодал-бойлар мусиқаси” деб жарсолар эди. 2017 йилнинг 17 ноябринда Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Ўзбек миллий мақом санъатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори имзоланиши билан бутушунмовчиликларга чек қўйилди. Кафедраноми эндилиқда “Ўзбек мақоми тарихи ва назарияси” кафедраси деб аталди.

Диний (исломий) сўз ва терминларнинг шаклланиши билан бошланган Ислом классик давр терминларининг шаклланиши Шарқда ўзга соҳаларга, фанларга доир араб терминларнинг шаклланишига асос бўлди. Бу нарсани тиббиётда, математикада, кимёда, хукуқшуносликда кўриш мумкун бўлгани каби, мусиқашуносликда ҳам кузатиш мумкун. VII асрда Куръони каримда келтирилган баъзи сўзлар, кейинчалик мусиқашунослик терминлари сифатида ҳам кўлланилди. Масалан,

سورة البقرة (2) مَقَام –
ماқом وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِلنَّاسِ

SHARQ MASJID'ALI

وَأَمْنًا وَأَتَّخُدُوا مِنْ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصْلَى وَعَهْدَنَا إِلَى
 إِبْرَاهِيمَ
 وَإِسْمَاعِيلَ أَنْ طَهْرًا بَيْتِي لِلطَّافِينَ وَالْعَاكِفِينَ
 وَالرُّكْعَعُ السُّجُودُ {125}

Бакара сурасидан:

Эсланг, Байт(Каъба)ни одамлар учун зиёратгоҳ ва хавфсиз жой қилиб кўйдик. “Иброҳим мақомини намозгоҳ қилиб олинглар! Иброҳим ва Исмоилга “Тавоғ, эътикоғ ва рукуъ-сужуд қулувчилар учун Байтимни поклангиз” – деб буюрдик.

Сўзниг терминга айланиши – узқ давом этадиган мураккаб жараёндир. Муомаладаги оддий сўз ва сўз бирималарнинг ўзлари англатган асл маъноларидан ташқари ўзгача, махсус маъно англатувчи, онгли равишда мусиқа илмида ва мусиқа ижодиётининг бошқа соҳаларида қўлланилиши натижасида мусиқа терминларининг катта қисми шаклланди.

Жумладан, [مقامات] مقام сўзи араб тилида “ўрин”, “жой”, “холат”, “вазият”, “босқич”, “даражা” каби ўнга яқин луғавий маъноларни англатувчи сўздир.

مقام сўзи турли соҳаларга хос термин сифатида қўлланилиб, ҳар соҳада муайян покиза маънони билдириб келади. Масалан, тасаввуфда مقام сўзи муҳим бир термин сифатида асрлар давомида ишлатилиб келинмоқда. Тасаввуф таълимоти, бир томондан Аллоҳни билмоқ ва танимоққа, иккинчи томондан, инсоннинг ўз нафси, руҳий-ахлоқий жиҳатларини тарбиялашга қаратилган бўлиб, сўфи бўлиш учун инсон шариат, тарикат, маърифат ва ҳақиқат аталмиш тўрт фанни ўзлаштириши керак. Уларнинг ҳар бири 10 асосга, тўрталаси 40 асосга таянган. Сўфийлик илмидаги мазкур асослар “мақом” деб аталади. Масалан, шариатда 10 мақом бор: биринчи мақом – имон келтирмоқ, иккинчи мақом – намоз ўқимоқ, учинчи мақом – рўза тутмоқ, тўртинчи мақом – зақот бермоқ, бешинчи мақом – ҳаж ибодатини бажармоқ, олтинчи мақом – мулойим сўзламоқ, еттинчи мақом – илм ўрганмоқ, саккизинчи мақом – Ҳазрати Расули (с.а.в.)

суннатларига амал қилмоқ, тўққизинчи мақом – амри маъруфни бажармоқ ва ўнинчи мақом – нахи мункар қилмоқ. Демак, тасаввуфда “мақом” термини юқорида эслатилган тўрт фаннинг асосларини билдиради.

Юқорида Қуръони каримда эсланганидек Маккаи Мукаррамада, Ал-Масжиду-л-Харам ховлисида Каъба-туллоҳнинг Қора тош ўрнатилган бурчагидан 13,5 метр нарида “Иброҳим мақоми” [مقام إبراهيم] аталмиш жой бор. “Иброҳим мақоми” бир тош бўлиб, Иброҳим (а.с.) Каъбани қураётган пайтларида шу тош устига оёқларини кўйиб турганлар, оёқларининг изи тошга тушган ва кейинча одамлар уни “Иброҳим мақоми” [مقام إبراهيم] деб атаган эканлар. Ҳозирги кунда “Иброҳим мақоми” томонлари 180x130 см ли мармар асосга ўрнатилган баландлиги 75 см. бўлган мис ўриндиққа маҳкамланган бўлиб, устидан диаметри 80 см., баландлиги 1 м., қалинлиги 20 см ли биллур кубба билан ёпилган. Унинг атрофини устунларига ҳам, панжараларига ҳам тилло суви берилган, соф пўлатдан ишланган махсус қурилма ўраб туради. Шу қадар эъзозланувчи ўзбек тилида ҳам “Иброҳим мақоми” деб юритилади.

X–XIII аср араб тилидаги мусиқашунослик китобларида مقام (мақом) сўзи “нағма жойи”, “парда ўрни” маъноларини англатувчи терминга айланди. Ибн Сино “Жавами‘у‘илми-л-музыкى” [جوامع علم الموسيقى] – “Мусиқа илми тўплами” да таъкидлайди: “Бирининг сон кўрсаткичи 8 иккинчисиники 3 бўлган икки нағма орасидаги буъд ёқимлидир, чунки 4 нинг ўрнида (мақомида) 8 турибди, 4 нинг 3 га нисбати 4:3 – ’ал-лазий би-л-’арба‘а (الذى بالأربعة) (квартә). Агар 3 тарафдан (8:3 нисбатда) олсақ, уч олтининг ўрнида (мақомида), чунки унинг ярми олтидир. 6 нинг 8 га нисбати эса ’ал-лазий би-л-’арба‘а (الذى بالأربعة) (квартә) нисбатидир” 1956,27) Ибн Зайла “Китабу-л-кафи фи-л-музыкى” – “[كتاب الادوار في الموسيقى]” – “Мусиқага оид тўлиқ китоб”ида ёзади: “Агар ’ал-

SHARQ MASJ'ALI

лазий би-л-кул маратайн (иккиланган октава – квинтдекима) нинг икки ярмининг ҳар бири иккинчисига ўхшаш тақсимланишига эга бўлмаса, ҳар бир бўлак иккинчисида, ҳар бир нағма бошқасида ўз жойига (мақомига) эга бўлиши мумкин эмас” (أبو منصور) 236 б).

Мумтоз даврнинг қуи босқичининг вакиллари Сафиуддин Урмавийни “Ўн икки мақом” тизими намунасини илк бор яратди ва бу иш кейинги олимлар Кутбиддин Шерозий, Абдулқодир Мароғий, Абдураҳмон Жомий, Зайнулобидин Ҳусайнин томонидан мукаммалаштирилиб, бойитиб борилди. Масалан, Жомийнинг рисоласида “Ўн икки мақом”нинг номланишлари ва тартиби шундай берилади: عشاق (Ушшоқ); حسینی (Наво); راست (Рост); حجاز (Хусайнин); راهوی (Хижоз); راھوی (Роҳавий); اصفهان (Ирок); عراق (Зангугла); زنگوله (Исфаҳон); زیرافکند (Зирофканд, кўшимча аталиши – بزرگ (кучэк)); کوچك (Бузург)². Ўн икки мақомни яратилишига оид турли ривоятлар бор. Уларни кўриб чиқайлик:

عشاق (ушшоқ) арабча (ошиқ) сўзи-нинг кўплиги бўлиб, баъзилар Аллоҳнинг ошиқлари, Аллоҳни севувчилар айтадиган ва эшитадиган асарлар бўлган учун عشاق (Ушшоқ) деб атаганлар деса, баъзилар “Ушшоқ” мақоми лирик кайфиятларни ифодалаган ва лирик (ишқий) шеърлар билан ижро этиладиган асар ҳамда ошиқлар тилидан айтилгани учун унга “Ушшоқ” (Ошиқлар) номи берилган бўлса керак” – дейди³.

نوى (Наво) сўзи форсча бўлиб, алиф билан ҳам ёзилади, яъни ва “ёқимли, покиза куй, оҳанг” маъносини англатади.

بوسلیک (Буслик) атоқли исм хос Абу Саликдан олинган деса, И. Р. Ражабов⁴,

¹ Джами А. Трактат о музыке. Перевод с персидского А.Н. Болдырева. (Приложение. Фотокопия «Трактата о музыке» на фарси) Редакция и комментарии В.М. Беляева. – Т.: Из-во АН Уз ССР, 1960. – С. 32.

² Ражабов И. Мақомлар. – Т., 2006. – С. 92.

³ Там же. – С. 94.

⁴ Иброҳимов О.И. Фергано-Ташкентские макомы. Ташкент – 2006. С.21.

О. А. Иброҳимов: “Йўловчи, ошиқ, тўғри йўлдан борувчи мусоғир” – деб тушунтиради⁵. Ривоятларда халифа Умар (р.а.), сафарда тия чарчоқни сезмаслиги ниятида “Буслик” мақомини яратган дейилади. Умуман, Ўн икки мақом, хусусан ундаги ҳар бир мақомнинг яратилиши ва аталишига оид ривоятлар кўп. Баъзи ривоятларда Ўн икки мақомни ижод этилиши ва мақомларнинг аталишини Афлотун ёки Мусо (а.с.) номи билан боғланса⁶, баъзилари Пифагор номи билан боғланади. “Буслик” хусусида яна ривоят қилинадики, Пифагорнинг доим шу товушқаторда туркий кўшиклар хиргойи қилиб юрадиган Буслик исмли кули бўлган экан.

Агар бу сўзга араб тили нуқтаи назаридан қаралса, سالك (салик) – тўғри йўлдан боручи, сўфийликнинг юқори даражаларидан бирига эришган маънони беради, ابو سليک (Абу Слик) нинг маънавий таржимаси эса “тўғри йўлнинг боши” бўлади ва ابو سليک (Абу Слик)нинг ўзгарган шакли (Буслик), яъни ўн икки мақомнинг бирининг номи бўлиши жоиз. و الله أعلم.

راست (Рост) ажам халқлари тилларида “тўғри, ҳақиқатга мос келувчи” маънолари ни англашиб, راه راست (Роҳи рост) дейилса, كریونی کارимдаги صراط المستقیم (сирату-л-мустақим – ҳақиқат йўли, тўғри йўл, Аллоҳ йўли)ни англашиб. راست (Рост) мақомини ام الادوار (умму-л-адвар) – “мақом даврларининг онаси” деб ҳам атайдилар.

عراق (Ирок) – Ажам мамлакатларидан Ҳаж ибодатлари адо этиладиган, исломнинг муқаддас шаҳарлари – Маккаи Мукаррама ва Мадинаи Мунавварага ҳожилар ўтадиган йўлда жойлашган мамлакатнинг номи.

اصفهان (Исфаҳон) – кўп уламоларни етказиб берган, ўрга асрларда Эроннинг маданий ва илмий маркази бўлган шаҳарларидан бирининг номи.

⁵ Музыкальная эстетика стран Востока.: Сборник. – М.:«Музыка», 1967. С. 315.

⁶ Музыкальная эстетика стран Востока.: Сборник. – М.:«Музыка», 1967. С. 322.

SHARQ MASJH'ALI

زیرافکند (Зирофканд) – “пасайтирилган” деган маънени берувчи сўз. Бу мақомнинг иккинчи номи – **кожак** (кучэк - кичкина).

بزرگ (Бузург) – “катта”, “буюк” маъноларини англатади.

زنگولا (Зангула) – “Зангула” сўзининг асл маъноси “қўнғироқ”, аммо у бўйнига қўнғироқ осилган, лўкиллаб юрганда маълум усул бериб карвон бошида борувчи тия маъносини ҳам берган. Қўнғироқлар ўзбек миллий рақс санъатида раққосалар томонидан кенг қўлланилади. Хотин-кизлар қўл ва оёқларига қўнғироқчалар тақиб олиб тушадиган “Зангбози” (“Кўнғироқ ўйини”) ва Бухоро халқ мусиқаси асосида неча бор саҳналанширилган “Занг” рақси ҳозир ҳам машхур.

راهوي (Роҳавий) – Кичик Осиё шаҳарларидан бирининг номи.

حسيني (Хусайнин) – атоқли исм. Расул алайҳи-с-саломнинг набираларидан бирининг исми **حسین** (Хусайн) бўлган, шунга ишора ёки маълум бастакорнинг исми бўлиши мумкин.

حجاز (Хижоз) – Ҳаж ибодатлари адо этиладиган, исломнинг муқаддас шаҳарлари – Маккаи Мукаррама ва Мадинаи Мунаввара жойлашган Арабистон ярим оролидаги минтақанинг номи.

Шундай қилиб, “Ўн икки мақом”даги ҳар бир мақомни аталишидан тўртгаси географик номлар, яъни **عراق** (Ирок), **اصفهان** (Исфаҳон), **راهوي** (Роҳавий), **حجاز** (Хижоз); иккитаси атоқли исм, яъни **بوسليك** (Буслик) ва **حسيني** (Хусайнин); бештаси форсча сўз, яъни **نوی** (наво), **راست** (Рост), **زيرافکند** (зирофканд) ёки **كوجاك** (кучэк), **بزرگ** (бузург), **زنگولا** (зангула) ва биттагинаси арабча сўз – **عشاق** (ушшок).

XIII асрнинг 50-йиллари яратилган Сафи-йуддин Урмавийнинг (1216–1294) “Китабу-л-адвар” – “[كتاب الادوار] – “Даврлар китоби” номи билан машхур асарида ҳам **مقام** (мақом) сўзи Ибн Зайланинг асаридаги каби “нағма жойи”, “парда ўрни”, “тон ўрни” маъноларини англатувчи термин сифатида қўлланилди (**صفي الدين**).

مقام (мақом) термини XVIII–XV аср манбаларида “лад”, “лад тизим”ни англатди ва ўн икки мақом парда тизимини билдирувчи термин таркибида қўлланилди: **دوازده مقامات**. Жамларнинг энг комил турлари ўн икки мақом парда тизимга кирган. Улар қуидагилар: Ушшоқ, Наво, Буслик, Рост, Ҳусайнин, Ҳижоз, Раҳовий, Зангула, Ирок, Исфаҳон, Зирафканд (ёки Кучак) ва Бузург.

Ўрта асрлар йўрта ва Яқин Шарқ мусиқашунослигида, биринчи бўлиб **مقام** (мақом) термини шу маънода Маҳмуд Шерозийнинг форс тилида ёзилган “درة الناج لغرة الدجاج” – “Дурра ату-тож ли ғурра адуд-Дебож” (“Дебож кўркидаги тож дурри гавҳари”) қўлланган дейилади. Бироқ, “Дебож кўркидаги тож дурри гавҳари” асарининг Тошкентда сақланётган нусхасида бу нарсани кўрмадик.

XIX аср бошларидан классик мусиқа шакллари туркум кўринишдаги мустақил мусикий асарларни ва уларнинг мажмуасини англатувчи терминга айланди. Хусусан, Шашмақом: Мақоми Бузрук, Мақоми Рост, Мақоми Наво, Мақоми Дугоҳ, Мақоми Сегоҳ, Мақоми Ирок.

مقام (мақом) термини, кейинроқ мақомларнинг миллий ва минтақавий кўринишларини ифода этишда ҳам қўлланила бошланди:

1. Ўзбек мақом санъати;
2. Шашмақом-Бухоро мақомлари;
3. Араб мақамлари;
4. Озарбайжон мугомлари;
5. Тошкент-Фарғона мақом йўллари;
6. Уйғур мукомлари;
7. Хоразм мақомлари ва бошқалар.

Шундай қмлиб, ilk бор VII-асрда Куръони каримда келтирилилган

“Иброҳим (а.с.) оёқ излари тушган покиза жой” маъносни англатувчи **مقام** “мақом” сўзи мусиқашуносликда асрлар давомида (маъноси кенгайиб борувчи) маҳсус **مقام** (мақом) термини сифатида фойдаланиб келинмоқда.